

Спеціалізація
УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ

Лекція 2

Класифікація лексикографічних праць

1. Словники і енциклопедії.
2. Класифікація словників:
  - класифікація словників за метою укладання та функцією;
  - класифікація за характеристикою слова відповідно до сфери лексикографічного опису мови;
  - класифікація словників за нелінгвістичними критеріями.

Рекомендована література:

1. Гринчишин Д.Г. Здобутки відділу мовознавства в галузі лексикографії // Українська історична та діалектна лексика. – Київ, 1995. – Вип. 2. – С. 37-44.
2. Дослідження з лексикографії та лексикології. – К., 1965.
3. Дубічинський В.В. Лексикографія української мови: Конспект лекцій // Харків: НТУ “ХПІ”, 2002. – 56 с.
4. Дубічинський В.В. Українська лексикографія: Історія, сучасність та комп’ютерні технології: Навчальний посібник. – Х., 2004. – 164 с.
5. Кочан І.М., Токарська А.С. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. – Львів, 1992.
6. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Посібник для студентів вузів. – К., 2001.
7. Кровицька О. Українська лексикографія: теорія і практика. – Львів, 2005. – 175 с.
8. Лексикологія та лексикографія. – К.: Наукова думка, 1966.
9. Морковкин В.В. Идеографические словари. – М., 1970.
10. Слово і фразеологізм у словнику. – К., 1980.
11. Указ Президента України від 07.08.1999 р. № 967 «Про розвиток національної словникової бази» // Офіційний вісник України. — 1999. — № 32.
12. Широков В. А. Феноменологія лексикографічних систем. — К., 2004.
13. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии // Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974. – С. 265-304.
14. Ющук І.П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003.

1. Словники й енциклопедії

У сучасному світі з великим потоком інформації людина не може обійтися без різних довідникових видань. Поруч із нелекسیкографічною довідnikовою продукцією (довідники, покажчики, атласи, календарі та ін.) важливу роль у отриманні необхідної інформації відіграють різні словники й енциклопедії.

На відміну від довідників, покажчиків, атласів тощо лексикографічні праці ґрунтуються на поясненні, тлумаченні певним чином систематизованих слів. До лексикографічних видань належать словники й енциклопедії.

Словник — довідnikове видання у формі книги чи компакт-диска (або іншого носія цифрової інформації), що містить зібрання слів або інших мовних одиниць з інформацією про їх будову, значення, написання, вимову, вживання, походження тощо чи з перекладом їх іноземною мовою.

Енциклопедія — довідnikове видання, у якому зібрані найістотніші відомості з усіх або окремих галузей знань, подані у формі доступного пояснення.

Словники відрізняються від енциклопедій змістовими і формальними ознаками. Оскільки вони подають значення слів та їх лінгвістичні характеристики, зокрема особливості будови, вимови, написання, сполучуваності, співвідношення з відповідними лексемами інших мов тощо, то до їх реєстру входять усі частини мови.

Найголовніша особливість енциклопедій полягає в тому, що в них пояснення понять, фактів і реалій містить насамперед нелінгвістичну інформацію як у текстовій, так і в зображальній формі (малюнки, фотознімки, карти, плани, діаграми тощо, а у електронних версіях також аудіо- та відеоматеріали). Це зумовлює включення до реєстру енциклопедій переважно іменників та іменникових словосполучень, у тому числі власних назв видатних осіб (персоналій), літературних та інших творів мистецтва, топонімів, назв історичних подій, рослин, хвороб та ін. Енциклопедична стаття містить деталізовані відомості, що охоплюють історичний і культурний контекст. Прикладом енциклопедії є «Українська Радянська Енциклопедія» в 17-ти томах, друге видання якої здійснено протягом 1977-1985 років. Це універсальний довідник з усіх галузей суспільно-політичного життя, науки, техніки, культури, історії. Поширені енциклопедії, що стосуються окремої галузі, наприклад «Енциклопедія кібернетики» у 2-х томах (Київ, 1973), «Енциклопедія українознавства» в 10-ти томах (перевидання; Львів, 1993-2000), «Географічна енциклопедія України» у 3-х томах (Київ, 1989-1993).

Усі лексикографічні праці часто називають словниками, поділяючи їх на лінгвістичні (філологічні) та енциклопедичні. Проте необхідно розрізнити поняття «енциклопедія» і «енциклопедичний словник». Зазвичай під терміном «енциклопедія» розуміють багатотомну працю, значно більшу від енциклопедичного словника (деякі енциклопедії містять 200 томів), з розгалуженою системою ілюстрацій (малюнків, схем, таблиць, діаграм тощо).

Енциклопедичний словник є лексикографічною працею проміжного типу, яка має ознаки і енциклопедії, і лінгвістичного словника, що виявляються в доборі реєстрових слів, особливостях укладання статей. Крім того, в енциклопедичних словниках ілюстрації до статей менш поширені або зовсім відсутні. До цього типу словників належать тритомний «Український Радянський Енциклопедичний Словник» (Київ, 1986-1987), який за обсягом і різноманіттям ілюстративного матеріалу наближається до енциклопедії, і «Країнознавчий словник-довідник» І. Дубовича (Львів, 2003).

Особливості лінгвістичних словників та енциклопедій поєднуються в лінгвокраїнознавчих і деяких термінологічних словниках. У *лінгвокраїнознавчих словниках* подають не тільки тлумачення понять, а й етнокультурну фонову інформацію. У *термінологічних словниках*, насамперед політехнічних, як правило, з'ясовано сутність поняття, подано позамовну інформацію про нього.

Отже, лексикографічні праці представлені словниками, які містять лінгвістичну інформацію (про значення, будову слів тощо), та енциклопедіями, у яких подана нелінгвістична інформація (опис понять, фактів, подій) із залученням різних графічних ілюстрацій.

2. Класифікація словників

Слово як мовна одиниця має різні лінгвістичні характеристики, зокрема значення, фонетичний склад, морфологічну будову, словотвірну структуру, стилістичне забарвлення, сполучуваність, походження, частотність вживання тощо, тому укладають словники різних типів. Розроблення словникової типології і класифікування словників є важливою проблемою лексикографії. Нині не існує єдиної класифікації словників, що спричинене наявністю великої кількості критеріїв їх групування, найголовнішими з яких є мета укладання словника та його функція і характеристика слова відповідно до сфер лексикографічного опису мови.

а) класифікація словників за метою укладання та функцією.

Відповідно до мети укладання словників та їх функцій виокремлюють дескриптивні та прескриптивні (нормативні) словники.

Дескриптивні словники. У них зафіксовано усі наявні у окремій сфері лексеми, представлено повний їх опис за певними характеристиками. Тобто дескриптивні словники лише описують зафіксовані явища, і їх якість залежить від повноти й точності такого опису. Прикладом дескриптивного словника є «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка (Київ, 1907-1909), мета якого — якнайширше представити слова живої народної мови та лексику творів українських письменників до 1870 року. Дескриптивними є словники діалектної лексики, етимологічні, жаргонні, сленгові словники та ін.

Прескриптивні (нормативні) словники. Вони подають кодифіковану норму формальних, семантичних та функціональних характеристик слів літературної мови. Прескриптивними ці словники називаються тому, що

представлена в них норма є обов'язковою для всіх користувачів літературної мови. До прескриптивних словників належить “Орфографічний словник української мови” АН України (Київ, 1994), у якому подано правописні норми. Нормативне спрямування має і “Словник української мови” в 11 томах (Київ, 1970-80), у якому вказано значення слів, їх стилістичне вживання, граматичні форми та наголос.

б) класифікація словників за характеристикою слова відповідно до сфери лексикографічного опису мови.

Ця типологія словників є багатоступінчастою. Відповідно до дихотомії «мова — мовлення» виокремлюють словники, що описують сферу мови і які описують сферу мовлення.

ба) словники, що описують сферу мови.

Ці лексикографічні праці описують різні одиниці мовної системи (найчастіше лексико-семантичні) у їх парадигматичних зв'язках. За дихотомією «діахронія — синхронія» їх поділяють на діахронічні словники і синхронічні словники.

Діахронічні словники. У цих словниках відображений розвиток одиниць мовної системи протягом тривалого часу. До них належать історичні та етимологічні словники.

Історичні словники подають історію всіх слів, що функціонували протягом певного часового проміжку, із вказівкою на виникнення нових слів та значень і на їх зникнення. Ці словники укласти досить складно. Щоб простежити звукові й семантичні зміни слова протягом певного часу, необхідно зафіксувати, проаналізувати і порівняти якомога більше контекстів його вживання в текстах пам'яток цього періоду. Відтак слова з цими змінами розташовують у хронологічному порядку. Семантичні зміни слів, що відбувалися протягом певного етапу розвитку мови, встановити важче, ніж звукові.

Досконалого історичного словника української мови ще не створено. Першою спробою розроблення такої праці в українському мовознавстві був короткий словник, укладений Є. Тимченком на основі 34-х джерел і 60-тисячної картотеки (поч. ХХ ст.). У 1930 і 1932 роках у Києві і Харкові вийшли друком два зошити першого тому «Історичного словника українського язика», створені в українській Академії наук. Під час укладання словника використано майже 400 стародавніх пам'яток, однак добір їх здійснювався некритично, мало задіяно рукописні джерела, а також пам'ятки XIV-XV ст. Недосконалість цього словника засвідчила, що для розроблення праці такого типу потрібно здійснити велику підготовчу роботу. Тому лексикографи почали створювати історичні словники порівняно невеликого періоду, близькі до синхронічних. Так, у 1977-1978 роках опубліковано двотомний «Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.» за редакцією Л. Гумецької, підготовлений в Інституті суспільних наук.

Протягом 1994-2003 років у львівському Інституті українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України за редакцією Д.Гринчишина вийшло десять

випусків історичного словника української мови XVI — першої половини XVII ст. Нині ця установа укладає словник української мови другої половини XVII—XVIII ст. Його створення уможливить підготовку і видання великого історичного словника української мови, який охопить всю задокументовану історію української лексики.

Різновидом історичного словника є «Трипільський прасловник української мови» Ю. Мосенкіса (Київ, 2001).

В етимологічних словниках представлено походження слів однієї мови, групи або сім'ї споріднених мов. Оскільки більшість коренів утворилася ще до появи письма, для визначення їх походження застосовують порівняльно-історичний метод. Він бере до уваги те, що звукова будова і значення слів протягом тривалого часу існування мови поступово змінюються, а це спричинює розпад прамови на окремі споріднені мови. Тому в словниковій статті подають також відповідники слів зі споріднених мов. Так встановлюють прадавні гіпотетичні форми слів — архетипи.

Перші два томи етимологічного словника української мови опубліковані протягом 1962-1982 років у Канаді. Його автором був Я.Рудницький. Чотиритомний «Етимологічно-семантичний словник української мови» Митрополита Іларіона (І. Огієнка) надрукований у Вінніпезі (Канада) 1970 року, хоча створений він був ще наприкінці 50-х років XX ст. Учені Інституту мовознавства НАН України уклали «Етимологічний словник української мови» в 7-ми томах, з 1982 по 2003 роки вийшло тільки чотири томи. До лексикографічних праць цього типу належить «Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі» (Київ, 1985).

Історичні й етимологічні словники мають спільне завдання: подати розвиток лексичної одиниці.

Відмінність між ними полягає в тому, що історичні словники відтворюють звукову й семантичну історію окремого слова з моменту його виникнення, а етимологічні словники описують, як з'явилося певне слово, тобто вони з'ясовують походження слів шляхом співвіднесення сучасних лексичних одиниць із їх прадавніми формами (архетипами). Дані історичних словників використовуються під час укладання етимологічних, і навпаки. Матеріали етимологічних словників застосовують також для розмежування омонімії та полісемії, уточнення значення сучасних слів тощо.

Синхронічні словники. У цих лексикографічних працях представлена система мовних одиниць у їх статичній, тобто на окремому часовому зрізі. Залежно від кількості використаних мов синхронічні словники поділяють на одномовні та перекладні (двомовні або багатомовні).

Одномовні синхронічні словники. Серед них виокремлюють **лексичні, фразеологічні, граматичні, словотвірні, акцентологічні, орфоепічні та орфографічні.**

Лексичні словники. Вони подають характеристики мовної одиниці лексико-семантичного рівня, тобто слова. За охопленням словникового складу розрізняють повні лексичні словники і вибіркові лексичні словники — з обмеженим охопленням словникового складу.

Повні лексичні словники містять усі слова мови, зафіксовані у певний період. Серед них виокремлюють два типи.

1. Тлумачні словники. Головна їх мета — пояснити значення якомога більшої кількості слів певної мови (в тому числі й фразеологічних одиниць), подати приклади їх вживання в мовленні. У тлумачних словниках також представлено відомості про граматичні та стилістичні особливості слів.

Крім академічного «Словника української мови» в 11-ти томах (Київ, 1970-1980), що містить приблизно 134 000 реєстрових слів, за останні роки вийшли друком інші тлумачні словники: «Новий тлумачний словник української мови» В.Яременка і О.Сліпушко в 4-х томах (Київ, 1999), «Великий тлумачний словник сучасної української мови. В.Бусела (Київ, 2001) з реєстром майже 170 000 слів, у тому числі й тих, що увійшли в українську літературну мову протягом останнього десятиліття.

2. Тезауруси (гр. *thesauros* “скарб, скарбниця”). Вони близькі до тлумачних словників, їх завданням є найповніше охоплення лексичного складу мови. Оскільки повне відображення живої мови неможливе, тезауруси укладають лише для мертвих мов або для попередніх періодів розвитку живих мов, зафіксованих у писемних пам’ятках. До тезаурусів відносять також повні словники мови письменників. В українському мовознавстві наявні тільки словники мови письменників, близькі до тезаурусів: «Словник мови Шевченка» у 2-х томах (Київ, 1964), «Словник мови творів Г.Ф.Квітки-Основ’яненка» у 3-х томах (Харків, 1978-1979).

Словом «тезаурус» позначають також ідеографічні словники, що подають лексичний склад мови за семантичними розрядами (поняттєвими рубриками, або полями) з перехресним групуванням. Групи лексем у таких словниках об’єднані за близькістю значень, родо-видовими відношеннями, наприклад всесвіт — жива природа — рослинний світ, тваринний світ, людина і т.д. В українській лексикографії словником-тезаурусом є «Украинский семантический словарь» М.Пещак, Н.Клименко, Є.Карпіловської та ін. (Київ, 1990).

Вибіркові лексичні словники укладають відповідно до певних характеристик лексем. Існує кілька типів таких словників.

1. Діалектні словники. Це словники тлумачного типу, у яких подана лексика територіальних діалектів, зокрема значення і вживання слів. Діалектні словники, у яких представлено всю діалектну лексику безвідносно до тематичного поділу, називають *загальними*. До них належать «Словник діалектизмів українських говірок Одеської області» А.Москаленка (Одеса, 1959), “Словник поліських говорів” П.Лисенка (Київ, 1974), “Гуцульські говірки: Короткий словник”, укладений колективом Інституту українознавства ім. І.Крип’якевича (Львів, 1997). Діалектні словники, в яких подано діалектну лексику лише певних тематичних груп, є *тематичними*. Наприклад, “Лексика рибальства українських говорів Нижнього Подністрів’я” А.Берлізова (Чернігів, 1958), “Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся” М.Никончука (Київ, 1979).

Як правило, діалектні словники створюють за диференційним принципом щодо норм літературної мови: вони містять лексику, відсутню в літературній мові або яка має морфологічні, словотвірні, семантичні та фонетичні відмінності. Основою для створення таких лексикографічних праць є матеріали польових діалектологічних експедицій — записи діалектного мовлення у вигляді текстів чи відповідей на запитання спеціально розробленої програми, фольклорні тексти і меншою мірою тексти художніх творів.

2. Термінологічні словники. У цьому типі вибіркового лексичних словників реєстр обмежується термінологією певної галузі (чи галузей) науки, техніки, мистецтва, торгівлі, спорту тощо. В українському мовознавстві створено термінологічні словники із різних галузей: «Словник ботанічної номенклатури» (1928), «Політичний словник» (Київ, 1971), «Філософський словник» (Київ, 1973), «Юридичний словник» (Київ, 1974), «Біологічний словник» (Київ, 1974), «Зоотехнічний словник» (Київ, 1977), «Комп'ютерний словник» (Київ, 1997). Серед термінологічних словників більш поширені праці перекладного типу, ніж тлумачного.

3. Словники жаргонів і сленгів. Вони представляють лексику соціальних діалектів, що виникає і функціонує у великих групах мовців (переважно молодіжних), об'єднаних спільністю інтересів, насамперед професійних, однаковими захопленнями чи уподобаннями (спорт, мисливство, рибальство, театр, філателія та ін.), тривалим перебуванням у певному середовищі (військова служба, навчання, виїзди на сезонні роботи, лікування в умовах стаціонару, ув'язнення тощо). В Україні здавна відомі такі жаргони: козацький, бурсацький, духівницький, різних професійних груп міського населення, проте словників жаргонів створено небагато. Нині існує лише три невеликі словники сучасних жаргонів: «Перший словник українського молодіжного сленгу» С.Пиркало (Київ, 1999), «Словник жаргону злочинців» О.Поповченка (Київ, 1996), «Короткий словник жаргонної лексики української мови» Л.Ставицької (Київ, 2003).

4. Словники арго. Ці лексикографічні праці містять лексику штучно створеної умовної говірки невеликої соціальної або професійної групи. В українській мові існували арго кобзарів, лірників (так звана лебійська, або шлепецька, мова), кушнірів, кожухарів, шаповалів, рашевців (бродячих торговців) тощо. Однак словників для цих арго не укладено.

5. Словники власних назв, або ономастичні словники (рідше ономастикони). Їх укладають на основі реєстру індивідуальних найменувань окремих одиничних об'єктів. Залежно від типу власної назви виокремлюють *антропонімічні* словники (власних назв людей), *космонімічні* словники (власних назв небесних об'єктів), *топонімічні* словники (власних географічних назв), серед яких розрізняють *гідронімічні* (словники власних географічних назв водних об'єктів), *ойконімічні* (словники власних географічних назв населених пунктів) та ін. До словників власних назв належать «Довідник українських прізвищ» Ю.Редька (1969), «Словник власних імен людей» за редакцією Л.Скрипник (видання 5-те; Київ, 1976), «Словник гідронімів України» (Київ, 1979), «Топонімія східних районів Чернівецької області»

Ю.Карпенка (Чернівці, 1965), «Ім'я дитини в українській родині: Словник-довідник» Л.Белея (Ужгород, 1993), «Правописний словник імен і найпоширеніших прізвищ» А. Бурячка (Київ, 1996), «Словник географічних назв України (топоніми та відтопоніми прикметники)» В.Горпинича (Київ, 2002), «Словник імен богів давньоукраїнської міфології» В.Волочая (Вінниця, 2001).

Словники власних назв можуть бути етимологічними, наприклад «Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі» І.Железняк, А.Корепанової, Л.Масенко, О.Стрижака (Київ, 1985), і *перекладними*, наприклад «Українсько-російський словник-довідник географічних назв Української РСР» В.Нежнипапа (Київ, 1971) тощо.

6. Словники іншомовних слів. У них пояснюється значення слів іншомовного походження, зазначається мова, з якої або через яку було запозичено дане слово, вказується його звуковий склад і значення у цій мові та значення у мові, що запозичила дане слово. Одним із найповніших і найдосконаліших в українській лексикографії є «Словник іншомовних слів» за ред. О.Мельничука (видання 2-ге, виправлене і доповнене, Київ, 1986) з реєстром приблизно 25 000 слів. Існують також інші словники, зокрема «Словник чужослів» П.Штепи (Торонто, 1977), у якому автор спробував дібрати або створити до кожного слова іншомовного походження українські відповідники; «Словник іншомовних слів» С.Морозова і Л.Шкарапути (Київ, 2000); «Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові» О.Сліпушко (К., 1999). Створено [комп'ютерний український словник іншомовних слів, що містить понад 28 000 слів ?](#).

7. Словники скорочень, або аббревіатур. Вони охоплюють похідні слова, що утворені внаслідок аббревіації, тобто поєднання скорочених компонентів (найчастіше асемантичних частин слова або окремих звуків) кількох слів. Такі словники містять як ініціальні скорочення, так і складноскорочені слова всіх структурних різновидів. Нерідко до реєстру словника долучають також найпоширеніші аббревіатурні запозичення та умовні графічні скорочення. До лексикографічних праць цього типу належать «Словник скорочень в українській мові» за редакцією Л.Паламарчука (Київ, 1988), в якому розкривається значення понад 21 тис. скорочень, уживаних в українській мові; специфічний історичний «Словник скорочень у пам'ятках давньоруської мови» В.Денисюка (Київ, 2000).

8. Словники синонімів. У них подаються ряди слів, що перебувають в синонімічних відношеннях, тобто близьких або тотожних за значенням лексем. Словникові статті у таких лексикографічних працях найчастіше містять або лексичні синоніми із залученням словотвірних, або фразеологічні. Відомі й лексико-фразеологічні словники синонімів.

Одним із перших синонімічних словників був «Короткий словник синонімів української мови» П.Деркача (Київ, 1960). Досить багатий добір синонімів має «Словник синонімів української мови» А.Багмета (Нью-Йорк, 1982), проте він залишився незавершеним (надруковано лише перший том до літери П включно). Заслуговують на увагу «Практичний словник синонімів

української мови» С.Караванського (Київ, 1993), «Словник синонімів української мови» Л.Полюги (Київ, 2001). Одним із найповніших нині є двотомний «Словник синонімів української мови» (приблизно 9200 синонімічних рядів; Київ, 1999-2000). В українській лексикографії наявний і «Словник фразеологічних синонімів» М. Коломійця, Є.Регушевського (Київ, 1988).

Словники синонімів можуть бути перекладними, у яких до синонімічного ряду однієї мови добирається відповідний синонімічний ряд іншої, наприклад «Русско-украинский словарь синонимов» (Київ, 1995), а також *тлумачними*, в яких подаються синоніми із тлумаченням їх значення (в українській лексикографії відсутні).

9. Словники антонімів. Вони охоплюють слова, протилежні за значенням. Прикладом такого словника є «Словник антонімів української мови» Л.Полюги (видання 2-ге, доповнене та виправлене; частина 2; Київ, 2001). В Україні видано перший «Словник фразеологічних антонімів української мови» В.Калашника та Ж.Колоїз (Київ, 2001), у якому подано тлумачення значення фразеологізмів-антонімів, наведено синоніми до кожного з них і цитати із творів українських письменників.

10. Словники омонімів. У них вміщені слова, що однаково звучать чи пишуться, але мають різне значення. Словники омонімів є водночас і тлумачними, наприклад «Словник омонімів української мови» О.Демської та І.Кульчицького (Львів, 1996). Оригінальною лексикографічною працею є «Словник російсько-українських міжмовних омонімів» М.Кочергана (Київ, 1997).

11. Словники паронімів. Вони містять пароніми — слова, подібні за формою, але цілком або частково відмінні за значенням. До лексикографічних праць цього типу належить «Словник паронімів української мови» Д.Гринчишина та О.Сербенської (Київ, 1986).

12. Словники неологізмів. Їх укладають на основі реєстру нових слів, що недавно з'явилися в мові, новизна яких відчувається мовцями. Таким словником є «Нове в українській лексиці» Д.Мазурика (Львів, 2002). Словники неологізмів дають цінний матеріал для доопрацювання інших лексичних словників відповідно до змін у лексичному складі мови.

13. Стилістичні словники. У лексикографічних працях цього типу наведені слова, які мають додаткове експресивно-стильове забарвлення. Спробу укладання такого словника здійснив І.Огієнко, створивши «Український стилістичний словник» (Львів, 1924).

14. Інверсійні словники (зворотні, обернені). У них слова розміщені у зворотному порядку, за кінцевими літерами. Серед інверсійних словників розрізняють одно-джерельні — побудовані на основі реєстру одного словника, наприклад «Інверсійний словник української мови» (Київ, 1985), і різноджерельні — охоплюють слова, взяті з рівних словників (в українській лексикографії такі словники відсутні). Використовують їх переважно з науковою та навчальною метою.

До вибіркового лексичних словників належать також «Міфопоетичний словник східних слов'ян» Н Слухая (Сімферополь, 1999), «Русско-английско-русский и украинско-английско-украинский словарь цветов и оттенков» О.Виходця та З.Слобін (Одеса, 2004), двотомний «Частотний словник сучасної української художньої прози» (Київ, 1981), «Словник асоціативних норм української мови» Н.Бутенко (Львів, 1979), «Асоціативний словник української рекламної лексики» Т.Ковалевської (Одеса, 2001).

Фразеологічні словники. У них представлені фразеологічні одиниці. Відповідно до призначення фразеологічні словники поділяють на *реєстраційні, перекладні й тлумачні*, за способом подання фразеологічних одиниць — на *алфавітні, гніздові й комбіновані*. Ці лексикографічні праці охоплюють матеріал різного характеру. Так, у «Фразеологічному словнику української мови» Г.Удовиченка (Київ, 1984) вміщено різні групи фразеологізмів, зокрема ідіоми, синтаксично сталі словосполучення, приказки, прислів'я, сталі порівняння тощо. Найповніше українська фразеологія представлена у двох книгах «Фразеологічного словника української мови» (Київ, 1993), що охоплює приблизно 10 000 фразеологічних одиниць.

Існують комбіновані фразеологічні словники, наприклад «Словник фразеологічних синонімів» М.Коломійця і Є.Регушевського (Київ, 1988); «Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь. Эмоции человека» Ю.Прадїда (Сімферополь, 1994), у якому поєднано ознаки фразеологічного, тлумачного, ідеографічного та перекладного словників; «Матеріали до фразеологічного словника східнословобожанських і степових говірок Донбасу» В.Ужченка (Луганськ, 1993), для якого характерні особливості фразеологічних і діалектних словників. Значною мірою фразеологізми наявні і в лексичних словниках, насамперед тлумачних.

Граматичні словники. Вони подають граматичні характеристики словоформ. Граматичні словники поділяють на *морфологічні* (містять форми відмінюваних частин мови), *морфемні* (відображають морфемне членування слів або подають морфемні в алфавітному порядку) та *синтаксичні* (вказують на синтаксичну сполучуваність слів або містять переклад синтаксичних конструкцій).

До лексикографічних праць цього типу належать «Граматичний словник українських дієслів» у 2-х частинах Л.Алексієнка, І.Козленка (Київ, 1998-2000), «Морфемний аналіз: Словник-довідник» у 2-х томах І.Яценка (Київ, 1980-1981). «Словник українських морфем» Л.Полюги (Львів, 2001) поєднує словник морфемної будови і словник морфем. «Словник афіксальних морфем української мови» (Київ, 1998), укладений за допомогою комп'ютера колективом Інституту української мови НАН України, є частотно-валентним (у ньому вказано частоту вживання морфем і їх сполучуваність із іншими морфемами). «Українсько-російські синтаксичні паралелі: Труднощі перекладу: Словник-довідник» (Харків, 2003) В.Калашника та Ж.Колоїз є перекладним синтаксичним словником.

Словотвірні (дериваційні, словотворчі) словники. У таких словниках представлені або гнізда споріднених слів, побудовані залежно від ступеня їх похідності та відношень між твірними і похідними словами, або твірні компоненти слова з їх семантичними та словотвірно-функціональними характеристиками, які визначаються за взаємовідношенням словотворчої основи та форманта, адже окремо взятий афікс може мати кілька значень, може бути поліфункціональним. За словотвірним словником можна з'ясувати похідність слова. В українській лексикографії наявні «Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами — омографічними коренями» Є.Карпіловської (Київ, 2002), перекладний «Українсько-російський словотворчий словник» З.Сікорської (Київ, 1995).

Акцентологічні словники. Це словники нормативного наголошення слів. Прикладом такої лексикографічної праці є «Словник наголосів української літературної мови» М.Погрібного (Київ, 1959).

Орфоепічні словники. У них представлена літературна вимова слів. До цього типу словників належить «Орфоепічний словник української мови» у 2-х томах, укладений М.Пещак (Київ, 2001; 2003). Як правило, створюють комбіновані орфоепічно-акцентологічні словники, наприклад «Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник» за редакцією М.Жовтобрюха (Київ, 1973).

Орфографічні словники. Вони подають в алфавітному порядку нормативне написання слів та окремих їх форм. Лексикографічними працями цього типу є «Орфографічний словник української мови» за редакцією С.Головащука та В.Русанівського (Київ, 1975), «Словник-довідник з правопису та слововживання» (Київ, 1989), «Орфографічний словник української мови» Академії наук України (Київ, 1994), «Правописний словник» С.Головащука (Київ, 1999), «Орфографічний словник сучасної української мови» С.Музичук (Донецьк, 2003), «Великий зведений орфографічний словник сучасної української мови» В.Бусела (Київ, 2003). Реєстр орфографічних словників, як правило, обмежений лексикою, що викликає труднощі при написанні, однак можливі й повні орфографічні словники.

Перекладні (двомовні або багатомовні) синхронічні словники. У цих словниках до реєстрових слів однієї мови подані відповідники іншою мовою (мовами), тобто здійснено їх переклад. Перекладними словниками є «Російсько-український словник» у 3-х томах, укладений колективом Інституту мовознавства АН УРСР (видання 2-ге; Київ, 1980-1981), «Новітній російсько-український словник» Т.Ковальової та Л.Ковриги (Харків, 2004), «Англо-український словник» М.Подвезька та М.Балли (Київ, 1974), «Великий англо-український словник» М.Зубкова (Харків, 2003), «Українсько-англійський словник» К.Андрусина та Я.Кретта (Саскатун, 1955), «Словацько-український словник» П.Бунганича (Братислава, 1985), «Болгарсько-український словник» І.Стоянова та О.Чмиря (Київ, 1988), «Українсько-угорський словник» Л. Катона (Будапешт, 1963), «Українсько-китайський словник» (Пекін, 1999), «Українсько-японський Японсько-український словник».

Навчальний словник японських ієрогліфів» І.Бондаренка і Т.Хіно (Київ, 1998), словник «ЗМІ. Російсько-українсько-англійські відповідники» О.Бондаря та І.Сафонові (Одеса, 2001), «Польсько-російсько-український словник» С.Левінської і Т.Старака (Київ, 1992) та ін.

Інколи в одній книзі подаються українсько-іномовний та іномовно-український словники, наприклад в «Російсько-українському та українсько-російському словнику» Д.Ганича та І.Олійника (Київ, 1996).

Деякі перекладні словники поєднуються з іншими типами словників. Наприклад, «Російсько-український словник соціально-економічної термінології» С.Воробйової та Т.Молодід (Київ, 1976), «Словник юридичних термінів (російсько-український)» (Київ, 1994), «Російсько-український хімічний словник» (Харків, 1990), «Англо-українсько-російський словник з інформатики, програмування, обчислювальної техніки» (Київ, 1995), «Англо-український словник медичних термінів» у 2-х томах (Одеса, 1996) є термінологічно-перекладними; «Русско-украинско-английский математический словарь» має ознаки перекладного, термінологічного і граматичного; «Ілюстрований медичний словник Дорланда» у 2-х томах (Львів, 2002-2003) являє собою тлумачно-термінологічно-перекладний словник; «Англо-українсько-російський словник усталених виразів» Л.Медведевої, Н.Медведевої (Київ-Тернопіль, 1992), «Російсько-український словник сталих виразів» І.Виргана, М.Пилинської (Харків, 2002), «Російсько-український словник сталих словосполучень» С.Головащука (Київ, 2001) — фразеологічно-перекладні; «Словарь служебных морфем русского языка» Г.Циганенко (Київ, 1982) — тлумачно-словотвірно-перекладний; «Сучасний російсько-український / українсько-російський словник + граматики» А.Грушевського та Г.Коляди (Донецьк, 2003), «Англо-український словник власних назв та імен» Т.Олійника (Тернопіль, 2000) є ономастично-перекладними; «Російсько-український словник синонімічних термінів» З.Боровця (Львів, 2000) — синонімічно-перекладний; «Українсько-англійський тематичний словник» К.Богущького (Київ, 2001) — тематично-перекладний; «Російсько-український та українсько-російський словник еквівалентів слова» А.Лучик (Київ, 2003) — лексико-граматично-фразеологічно-перекладний.

бб) словники, що описують сферу мовлення. Вони відображають мовленнєвий аспект функціонування мови. У них представлено контекстні значення слів та словосполучень. До словників, що описують сферу мовлення, належать словники тропів, мови письменників, або авторські словники, конкорданси, словники рим (римівники), словники крилатих висловів, слововживань, труднощів мовлення, смислової сполучуваності слів, частотні, дитячої лексики.

Словники тропів. У них вміщені образні вислови різних видів. Серед словників тропів виокремлюють чотири типи.

1. Словники метафор. Фактично кожне слово може бути вжите в переносному значенні за певного контексту, проте більшість таких метафор є

оказіональними. У словнику метафор подаються лише слова, переносне вживання яких уже усталене.

Метафоричного перенесення можуть зазнавати не лише окремі слова, а й лексико-семантичні групи, лексико-семантичні поля, тематичні групи. Так, систему термінів медицини використовують у публіцистичному стилі для опису економічних понять. Такі метафори теж вносять до словників цього типу. Вони описують типові способи метафоричного розуміння різних понять (наприклад, економіку можна розуміти як хвору людину, наркомана, паралітика тощо) і типи метафоричних моделей, знання про які використовують для розуміння різних понять. Джерелами для метафоричного перенесення є, наприклад, знання про бойові дії, медицину, подорожі, різні ігри, механізми, спорт та ін. На їх основі можна створити метафоричні моделі війни, медицини, гри тощо.

2. Словники епітетів. Це словники, у яких подано художні означення і обставини способу дії. До їх реєстру входять прикметники, прислівники, рідше іменники та словосполучення. Лексикографічні праці цього типу представлені «Словником епітетів української мови» С.Бибик, С.Єрмоленко, Л.Пустовіт (Київ, 1998).

3. Словники перифраз. Вони містять слова й усталені словосполучення, що є образними, описовими назвами предметів, явищ, істот, осіб тощо, позначених реєстровими словами. В українській лексикографії відомий «Короткий словник перифраз» М.Коломійця та Є.Регушевського (Київ, 1985).

4. Словники порівнянь. Їх укладають на основі порівнянь, виписаних із творів художнього і публіцистичного стилів. Реєстровими в цих словниках можуть бути або слова, що вказують на суб'єкт порівняння (те, що порівнюють), або слова, які вказують на об'єкт порівняння (те, з чим порівнюють).

Інколи укладають комбіновані словники тропів, що містять усі їх типи.

Словники мови письменників, або авторські словники. У них представлено лексико-фразеологічний склад усіх (кількох або одного) творів певного письменника (рідше багатьох авторів). Ці словники використовують для вивчення творчості письменника, дослідження відповідного етапу історії національної літературної мови і суспільної атмосфери того часу. Тому вони є основою для укладання історичних та інших словників.

За повнотою охоплення мовного матеріалу словники мови письменників поділяють на повні і вибірккові. У повних словниках (тезаурусного типу) зафіксовано усю лексику з усіх творів письменника. До них належать, наприклад, «Словник мови Шевченка» у 2-х томах (Київ, 1964), «Словник мови творів Г.Ф.Квітки-Основ'яненка» у 3-х томах (Харків, 1978-1979). Словники вибіркового типу подають мову творів письменника за додатковими ознаками, наприклад «Епітети поетичної мови Т.Г.Шевченка» В.Ващенко (1982), «Словник рим Є.П.Гребінки», «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови» І.Огієнка (Вінніпег, 1961), «Словник мовознавчих термінів Івана Франка» Є. Регушевського (Сімферополь, 2002). Вибірккові словники завжди є комбінованими.

Конкорданси. У цих словниках зафіксовано вживання кожної словоформи і подано відповідний контекст. Конкорданси містять приклади вживання усіх слів (і їх форм) в окремому творі або у всій творчості письменника. Вони являють собою різновид авторських словників. У словнику-конкордансі реєстровими є словоформи, а нижче подані приклади з ними у контексті фіксованої довжини. Приклади супроводжуються індексами, прив'язаними до конкретного достатньо повного видання, що дає змогу відшукати приклад у тексті твору. В українській лексикографії перший великий конкорданс видано за кордоном – “A Concordance to the Poetic Works of Taras Shevchenko: Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка: В 4-х т.” (Нью-Йорк; Едмонтон; Торонто, 2001), укладений О.Ільницьким та Ю.Гавришем.

Словники рим (римівники). Вони подають ряди слів або словоформ із тотожними чи співзвучними кінцевими частинами. Розрізняють загальні словники рим, наприклад «Словник українських рим» А.Бурячка та І.Гурина (Київ, 1979), «Словник рим української мови» С.Караванського (Львів, 2004), і словники рим окремих письменників, наприклад «Словник рим Євгена Гребінки» І.Гурина (Миргород, 1982), «Словник рим Т.Г.Шевченка» С.Діброви (Сімферополь, 2004). Ці лексикографічні праці використовують поети з метою пошуку потрібних рим, а також спеціалісти з теорії літератури.

Словники крилатих висловів. Вони містять сталі словесні формули: влучні вислови, звороти мовлення видатних осіб, які набули узагальненого змісту (стали афоризмами) і подані як цитати з їхніх творів; окремі слова і словосполучення на позначення назв історичних та міфологічних подій, що набули переносного значення; власні імена історичних, міфологічних та літературних персонажів, які стали символічними, тощо.

В українській лексикографії словники крилатих висловів представлені такими працями: «1000 крилатих виразів української літературної мови» А.Коваль і В. Коптілова (Київ, 1964), «Крилаті вислови в українській літературній мові» А.Коваль і В.Коптілова (Київ, 1975), «У світі крилатих слів» В.Коптілова (Київ, 1976), «Крилате слово» А.Коваль (Київ, 1983), «Крилаті латинські вислови» Ю.Цимбалюк і Г.Краковецької (Київ, 1976).

Словники слововживань. У них подано нормативне вживання слів. Таким словником є «Українське літературне слововживання: Словник-довідник» С.Головащука (Київ, 1995). Значно частіше створюють словники лише тих слововживань, які викликають труднощі в мовців. Ці словники є частиною іншого типу лексикографічних праць — *словників труднощів мовлення (мови)*. Вони містять складні випадки вживання, побудови, вимови і написання мовленнєвих висловів, окремих слів і словоформ. Таким словником є «Словник труднощів української мови» за редакцією С.Єрмоленко (Київ, 1989). Близька до словника труднощів мовлення книжка Б.Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо» (видання 2-ге; Київ, 1991), де подано лексичні і граматичні труднощі української мови. До цього типу словників належать і такі: «Складні випадки українського слововживання» Є.Чак (Київ, 1969), «Уникаймо русизмів в українській мові. Короткий словник-антисуржик»

Ю.Гнаткевича(Київ, 2000), «Словник-довідник з культури української мови» Д.Гринчишина, А.Капелюшного, О.Сербенської, З.Терлак (Львів, 1996).

Словники смислової сполучуваності слів. Вони містять список словосполучень, у які може входити реєстрове слово. Такі словники, як правило, обмежені кількома граматичними класами, наприклад прикметниково-іменниковими, дієслівно-іменниковими, дієслівно-прислівниковими сполученнями. Їх використовують переважно вчителі з навчальною метою (особливо для вивчення іноземних мов).

Частотні словники. У них представлено мовні одиниці з погляду їх вживаності у мовленні. Стаття словника складається з мовної одиниці (найчастіше слова) і цифри, що вказує на кількість її вживань у досліджених текстах. Частотні словники укладають для стилістичних та інших мовознавчих потреб, для створення ефективних систем стенографії, відбору лексичного мінімуму з іноземної мови, атрибуції (визначення автентичності, автора) невідомих рукописів, для автоматичного опрацювання текстової інформації тощо. За характером реєстрових мовних одиниць частотні словники поділяють на словники словосполучень, словоформ, морфем, буквосполучень, складів тощо.

В Україні вийшов двотомний «Частотний словник сучасної української художньої прози» (Київ, 1981). Видано також «Обернений частотний словник сучасної української художньої прози» (Київ, 1998). «Словник афіксальних морфем української мови» (Київ, 1998) є частотно-валентним, тобто має ознаки частотного і граматичного словників.

Словники дитячої лексики. Вони охоплюють слова, якими послуговується дитина у ранній період розвитку (з кінця першого до початку третього року життя). Такі словники невеликі за обсягом, оскільки діти цього віку використовують не більше сотні слів. Класифікація словників за характеристикою слова відповідно до сфер лексикографічного опису мови побудована на лінгвістичних засадах (рис. 7.1).

в) класифікація словників за нелінгвістичними критеріями.

Групування словників здійснюють на основі не лише лінгвістичних критеріїв, а й нелінгвістичних. Проте оскільки нелінгвістичні критерії не є визначальними для лексикографічних праць, класифікації за ними вважаються менш важливими, хоч і необхідними.

У сучасній лексикографії існує кілька нелінгвістичних критеріїв класифікування словників.

1. За віком користувачів словники поділяють на дитячі, або шкільні, що є навчальними, і на словники для дорослих. Майже всі наведені вище словники призначені для дорослих. Однак в Україні опубліковано чимало оригінальних і перекладених енциклопедій та словників для школярів. До них належать: «УСЕ: Універсальний словник-енциклопедія» (Київ, 2003), «Велика шкільна енциклопедія» Ш.Коннолі (переклад з англійської; Київ, 2002), «Енциклопедія українознавства для школярів і студентів» (Донецьк, 1999), «Тематичний словник школяра: Для початкових класів» К.Прищепи та

В.Лук'яненко (Київ, 1997), «Зрозумій мене: Тлумачний словник української мови (з ілюстраціями)» (майже 7,5 тис. слів; Київ, 2003), «Великий термінологічний словник школяра 5-11 класів» (Харків, 2004), «Математичний лексикон» Ф.Латки (переклад зі словацької; Львів, 1990), «Словник. Французько-український. Українсько-французький: Посібник для загальноосвітньої школи» (Ірпінь, 1996), «Орфографічний словник: Для учнів початкових класів середніх шкіл» Н.Копитіної (Київ, 2002) та ін.

2. За розміром розрізняють такі словники:

- **повноформатні** багатотомні і однотоми: «Словник української мови» в 11-ти томах (Київ, 1970-1980), «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (Київ, 2001); формат 245x340 мм і більше;
- **настільні** (середньовеликого формату): «Орфографічний словник української мови» (Київ, 1994), «Комп'ютерний словник» (Київ, 1997); формат від 170x215 до 220x290;
- **короткі** (середнього формату): «Сучасний орфографічний словник української мови» С. Музичук (Донецьк, 2003); формат від 130x165 до 130x200;
- **компактні** (середньомалого формату): шкільний «Орфографічний словник» І.Кириченка (Київ, 1976); формат від 107x140 до 120x165;
- **кишенькові** (малого формату): «Кишеньковий японсько-український словник» І.Бондаренка та Х.Такао (Одеса, 2001); формат від 82x102 до 100x140;
- **міні-словники** (особливо малого формату): «Сучасний орфографічний словник: Для школярів, абітурієнтів, студентів, викладачів» (Харків, 2003); формат 70x100 і менше.

Отже, розмір словників пов'язаний із їх призначенням: словники великих форматів призначені для кабінетного користування, середніх форматів — для універсального, але стаціонарного використання (за столом, в аудиторії), словники малих форматів — для користування в похідних умовах.

3. За основною мовою словників виокремлюють словники для носіїв певної, зокрема української, мови (майже усі наведені вище) і словники для іноземців, наприклад «Етимологічний словник української мови» Я.Рудницького, у якому основною мовою (якою здійснюється тлумачення) є англійська.

4. За способом упорядкування матеріалу розрізняють алфавітні, ідеографічні (тематичні), малюнкові, частотні, хронологічні та інші словники.

5. За джерелами фінансування словники поділяють на державні і комерційні.

6. За способом зберігання лексикографічної інформації та оперування нею виокремлюють поліграфічні й електронні словники. Усі наведені вище лексикографічні праці є поліграфічними словниками, тобто друкованими.

Українська лексикографія досягла певних успіхів у підготованні електронних версій словників. Особливо популярними є інтегровані лексикографічні системи, тобто електронні словники, які містять бази даних

словників різних типів. Відповідно до Указу Президента України від 7 серпня 1999 року «Про розвиток національної словникової бази» і на честь 10-річчя незалежності України Українським мовно-інформаційним фондом НАН України у 2001 р. було підготовлено і випущено такий електронний словник — «Словники України». Нещодавно вийшла третя версія цієї інтегрованої лексикографічної системи обсягом понад 186 тис. реєстрових слів (приблизно 3,4 млн. словоформ). Вона складається з п'яти словників, що подають словозміну, транскрипцію, фразеологію, синонімію та антонімію. Оновлений інтерфейс, ефективна система пошуку забезпечують швидкий доступ до бази даних словника і зручність роботи користувача. Створено також on-line версію інтегрованої лексикографічної системи «Словники України» для користувачів Інтернету. Ведеться робота над укладанням комп'ютерного синтаксичного словника української мови.

У січні 2001 року розпочала роботу міжнародна оригінальна електронна on-line система Wikipedia — багатомовний проект зі створення повної і точної енциклопедії з відкритим змістом (користувачі можуть постійно поповнювати її реєстр, уточнювати дефініції, подавати ілюстрації тощо). Нині українська частина Вікіпедії містить понад 7100 статей.

Існує особливий різновид електронних словників кишенькового типу, наприклад, фірми Casio, що мають вигляд невеликого комп'ютера з умонтованою незмінною програмою здебільшого для перекладу з однієї мови на іншу.

7. За виходом у світ словники поділяють на **стародавні, старі, актуальні, нові, новітні**.

Словники виконують важливу роль у суспільстві: вони задовольняють потреби користувачів у одержанні різноманітної лінгвістичної інформації, кодифікують відповідні мовні норми. Багатоаспектність мовних одиниць зумовлює наявність великої кількості різновидів словників.